

DRUŠTVENA BORBENOST

Siniša Malešević (2022) *Why Humans Fight: The Social Dynamics of Close-Range Violence*, Cambridge: Cambridge University Press, 368 str.

U protekle dvije godine objavljeno je nekoliko monografija o ratu i nasilju koje su zabilježile veliki publicitet, naprimjer *War: How Conflict Shaped Us* (2021) povjesničarke Margaret MacMillan i *Why We Fight: The Roots of War and the Paths to Peace* (2022) ekonomista Chrisa Blattmana. Iako važne, ove knjige ne nude bitne pomake u teorijskom objašnjenju zašto i kako dolazi do nasilja, te koja je dinamika nasilja između ljudi. Za teorijsko sociološko objašnjenje fenomena nasilja najvažnija knjiga ove godine je *Why Humans Fight: The Social Dynamics of Close-Range Violence* sociologa Siniše Maleševića sa Sveučilišta u Dublinu.

Why Humans Fight svojevrsni je nastavak Maleševićeve knjige iz 2010. *Sociologija rata i nasilja*, koju je 2011. kod nas objavila Naklada Jesenski i Turk, u kojoj se autor uglavnom bavio makroaspektima nasilja i nastanka ratova u historijsko-sociološkoj perspektivi. Kako je tada detektirao Malešević, za povijesni nastanak, nastavljanje, ali i povećanje destruktivne moći ratovanja odgovorni su historijski akumulirana birokratizacija prisile i centrifugalna ideologizacija kao socijalni proces u kojem ideologija sve temeljitije i dublje penetrira u sve šire slojeve stanovništva, solidarnosti i sve raznolikije prakse na mikrorazini. Upravo mikrorazinu borbe i nasilja Malešević stavlja u fokus u *Why Humans Fight*. Maleševićeva je osnovna teza da ne postoji intrinzična, individualna (biološka, psihološka) potreba u čovjeku za nasiljem, već da je nasilje društveni fenomen povijesno oblikovan različitim organizacijskim, kulturnim, ideološkim i interpersonalnim kontekstima. Malešević

uvodi novi pojam *društvene borbenosti* (*social pugnacity*) kako bi objasnio da je nasilje ne samo međudonosan i promjenjiv, već i društveni fenomen s vlastitom autonomijom i logikom funkcioniranja koju je potrebno sociološki razložiti.

Knjiga je uz Uvod i Zaključak podijeljena na jedanaest poglavlja. Prvi, teorijski dio sastoji se od šest poglavlja, a drugi, empirijski dio od pet poglavlja. U prva tri poglavlja, „The Body and the Mind: Biology and Close-Range Violence“, „Profiting from fighting: The Economics of Close-Range Violence“ i „Clashing Beliefs: The Ideological Fighters“, Malešević se osvrće na tri dominantne paradigme koje objašnjavaju nasilje između ljudi: biološko-psihološku, ekonomsko-racionalnu i kulturno-vrijednosnu. Pritom nijednoj od paradigmi ne oduzima uvide koje smatra značajnima. Citirajući recentne radove iz biologije, antropologije, neuroznanosti i kognitivne evolucijske psihologije, a posebno uvide iz kritičke neuroznanosti, sociologije emocija i kritičke kognitivne psihologije, Malešević ističe da je razumijevanje fizionomije, biologije i psihologije ključno za razumijevanje tjelesnih reakcija u nasilju, ali da ne može objasniti ogroman kulturni i društveni varijabilitet ekspresija i oblika nasilja kroz ljudsku povijest. Biološki sastojci nasilnih akcija sami po sebi ne opravdavaju determinističke perspektive proizašle iz analogija i kontinuiteta društvenog ponašanja između *Homo sapiensa* i njegovih predaka iz reda primata. Komparativno, ljudsko tijelo je vrlo slabo dizajnirano za borbu, muško-ženske razlike nam o borbenosti empirijski ne govore mnogo, kao i

veoma različite emocionalne reakcije ljudi na nasilje. S druge strane, u usporedbi sa svim drugim životinjama ljudska vrsta jest unikatno sposobna za masivno i prolongirano nasilje, ali ne zbog svoje biologije, već obratno, zbog društvenosti, zbog strukturalnih i organizacijskih kapaciteta.

Materijalistička ili ekonomsko-racionalna objašnjenja nasilja i kada se baziraju na motivima pojedinaca koji koriste nasilje kao taktiku, i kada se baziraju na socioekonomskim strukturama koje same po sebi generiraju nasilne sukobe, počivaju na premisi da je motiv za nasilje moguća korist, ekonomska ili neka druga. Prema Maleševiću, ova vrsta objašnjenja dominira zadnjih nekoliko desetljeća te može objasniti dio motivacije i društvenog konteksta u kojem se nasilje događa. Međutim, autor na temelju primjera skupina čiji su motivi i priroda nasilja često objašnjavani kroz ekonomsku prizmu (Cosa nostra, Camorra, 'Ndrangheta) te sukobljenih strana u građanskom ratu u Liberiji demonstrira kako materijalistička perspektiva zbog svog shvaćanja nasilja prvenstveno kao sredstva navodno univerzalne motivacije za materijalnim ne može objasniti dugotrajnost i različitost društvene borbenosti. U oba primjera u njenom oblikovanju sudjelovale su kulturne razlike i ideološke doktrine te specifična dinamika unutar malih grupa (ubijanja zbog osvete i kazne, borba iz potrebe za sigurnošću, različiti strukturni položaji nasilnih grupa unutar sukoba koji uvjetuju borbenost...).

Kroz usporedbu križara i Tamilskih tigrova Malešević objašnjava ulogu ideologije i kulture u oblikovanju društvene borbenosti. Ideologija je prema autoru „društveno ljepilo“ koje daje značenje činjenju nasilja, no ono nije dovoljno za pokretanje nasilnih akcija. Kroz ljudsku povijest do danas postojalo je mnogo ideoloških doktrina kojih se drži ogroman broj ljudi, dok samo mali broj njih upotrebljava nasilje kako bi proveo svoje ideološke ciljeve.

Malešević težište utjecaja ideologije na društvenu borbenosti premješta iz samog sadržaja i doktrinarnih postavki ideologija u društveni i povijesni proces ideologizacije, tvrdeći da ideologije bivaju sposobne mobilizirati veliki broj ljudi u nasilne akcije zahvaljujući sve obuhvatnijem organizacijskom aparatu koji im omogućuje da sve dublje zahvate solidarnosti na mikrorazini i povežu se s njima. Ideološka snaga dakle počiva na „monopolizaciji značenja“ te je povijesno uvjetovana. To se jasno vidi na kontrastu primjera križara i Tamilskih tigrova. Iako je (proto)ideološka religijska doktrina bila odgovorna za nastanak križara, križarsko nasilje i pohode odlikovala je slaba ideološka penetracija (elita plemića i kler), što se ogledalo i u karakteru nasilja koje je mnogo više ovisilo o brojnim drugim faktorima kao što su staleške razlike, bolesti, ekonomski i drugi faktori. S druge strane, tamilski nacionalizam koji je služio kao ideologija Tamilskih tigrova bio je dobro ukorijenjen u sve pore tamilskog društva. Umjesto dehumanizacije muslimana, koja se nije mnogo razlikovala od dehumanizacije kmetstva, kod križara je glavni motivirajući faktor bilo kudikamo moćnije pozivanje na moralno opravdanu oslobodilačku borbu povezanu s pozivima za zaštitu i emancipaciju bližnjih. Drugi, koji bi ih ugrožavali, stoga „zaslužuju“ nasilje. Ubijanje i umiranje za Tamilske tigrove bila je moralna dužnost, a njihova borba odražavala se u svakodnevici Tamila, primjerice u kultu crnih tigrova, tamilskih komandosa koju su bili među prvim bombašima samoubojicama u modernom terorizmu. Snažna kumulativna birokratizacija prisile uz snažnu ideološku penetraciju tamilskog nacionalizma u mreže mikrosolidarnosti omogućili su Tamilskim tigrovima da obične građane masovno pretvaraju u svoje simpatizere i članove spremne za nasilje.

U četvrtom poglavlju, „Enforced Fighting: Coercing Humans into Violence“, Malešević

problematizira ulogu prisile u oblikovanju društvene borbenosti. Dekonstruirajući poznate eksperimente koje su proveli Stanley Milgram i Philip Zimbardo, Malešević objašnjava kako oba istraživanja ne podupiru tezu da su ljudi na individualnoj, psihološkoj razini skloni nasilju, već da nasilje funkcionira na strukturnoj legitimiranoj prisili. Upravo je prisila vršnjaka i mentora, s legitimizacijom vodećih sveučilišta i države, odgovorna za poslušnost sudionika naspram pravila unutar istraživanja. Nakon povijesnog pregleda razvitka državnih organizacijskih kapaciteta za prisilu (posebno regrutaciju), koji su doživjeli ogromnu ekspanziju u 19. i 20. stoljeću, Malešević na primjerima kriminalnih skupina u Srednjoj Americi i Božjoj vojsci otpora (kršćansko-teokratske paravojne organizacije koja djeluje u Ugandi, DR Kongu i Južnom Sudanu) objašnjava kako prisila državnih i nedržavnih aktera sociološki slično funkcionira, s primarnom razlikom dublje i razrađenije penetracije ideološke doktrine kod država. Prisila je neizostavan mehanizam društvene borbenosti bez kojeg se ne može objasniti zašto ljudi sudjeluju u nasilju, ali ona ne objašnjava njegovu povijesnu različitost.

Autor premješta fokus na mikrorazinu u poglavlju „Fighting for Others: The Networks of Micro-Bonds“, gdje argumentira jednu od svojih središnjih teza: ljudi se uglavnom bore za druge ljude, a ne za sebe. Malešević pokazuje kako su specifično kod *Homo sapiensa* razvijani duboki osjećaji solidarnosti na mikrorazini, posredovani dugim djetinjstvom, pojavom jezika, smijehom, tračanjem i zajedničkim iskustvima suočavanja s opasnošću (lov). Analizira pisma vojnika iz tri veoma različite formacije: stranih dobrovoljaca na strani republikanaca u Španjolskom građanskom ratu, vojnika iz Indije u Prvom svjetskom te Wehrmachta u Drugom svjetskom ratu, te uočava da bez obzira na inicijalne razloge za odlazak u rat (ideološki ili ekonomski motivi,

prisila...), vojnici su se voljni boriti, pa i žrtvovati za druge, obično za svoju primarnu grupu (često formiranu prije konflikta), prijatelje, obitelj i sl. Uz opasku da bliski drugi mogu biti i apstraktna, ideološki formirana kategorija, takva opravdanja i dalje funkcioniraju samo kada su te ideološke kategorije utjelovljene u živim ljudima i konkretnim odnosima solidarnosti prema njima.

U obrnutom društvenom procesu, izbjegavanju nasilja, Malešević vidi slične sociološke obrasce kao i u oblikovanju društvene borbenosti, što objašnjava u poglavlju „Avoiding Violence: The Structural Context of Non-Fighting“. Pozivajući se na relevantne izvore, Malešević tvrdi da suprotno od uvriježenog mišljenja kako su ljudi većinom nasilna bića, povijest govori o drugačijem ljudskom iskustvu: ljudi većinom izbjegavaju nasilje, pretvaraju se, blefiraju, rade kompromise, a u rijetkom slučaju nasilnog ishoda, ono je zbog straha i drugih faktora kratkog trajanja, nakon čega se ljudi trude vratiti u prekinute lance interakcijskih rituala. Ipak, nenasilje na makrorazini, koje uključuje i aktivno izbjegavanje novačenja, uporno odbijanje sudjelovanja u nasilju, dezertiranje i nenasilan otpor općenito, kao i društvena borbenost, ovisi o organizacijskim mehanizmima i snazi ideologizacije koja prodire u sponu mikrosolidarnosti. Organizacije koje nemaju jaku moć prisile otvorit će prostor više instanci odbijanja nasilja, a ideološka motivacija može biti jednak motiv i borbi i protivljenju sudjelovanja u nasilju (primjerice protesti protiv Vijetnamskog rata). Spone mikrosolidarnosti igraju sličnu ulogu, što Malešević pokazuje na primjerima dezertiranja u sirijskom građanskom ratu te izlaska pojedinaca iz bandi (zbog obitelji, rođenja djece i sl.).

Empirijski dio knjige Malešević započinje u 7. poglavlju, „Social Pugnancy in The Combat Zone“, usporedbom društvene borbenosti u dvije naizgled veoma različite organizacije.

To su relativno mala, neformalna i tajna Ir-ska republikanska armija (IRA) iz razdoblja sjevernoirskog sukoba (*The Troubles*), te formalna, relativno velika i naizgled dobro organizirana nasljednica JNA u BiH za vrijeme ratova 1990-ih, Vojska Republike Srpske (VRS). Autor na temelju intervjua s veteranima u obje organizacije zaključuje da unatoč percepciji kako manje formalne grupe imaju manje organizacijskog kapaciteta i manju moć prisile, to ne mora biti slučaj. IRA-u je karakterizirala striktna hijerarhija, birokracija i profesionalizam, dok u VRS-u nije bilo velike prisilne snage. Između časnika, koji često nisu bili prisutni u borbi, i vojnika često je dolazilo do sukoba, što je uz opću prisutnost alkohola i slabo discipliniranje zbog nedopuštenih akcija narušavalo društvenu borbenost, disciplinu i sposobnost izvršavanja borbenih zadaća. Unatoč percepciji, većinu pripadnika Vojske Republike Srpske za borbu nije motivirao nacionalizam, već kao i u irskom slučaju, spone mikrosolidarnosti, često iz odnosa sa suborcima koje su poznavali prije rata. To pak ne znači da su ideologija i nacionalizam bili nevažni. Dapače, bili su važan faktor legitimiziranja nasilja, što dijelom može i objasniti spremnost za borbu pripadnika VRS-a unatoč postojanju velikih organizacijskih deficita.

U poglavlju „Organisational Power of Social Cohesion on the Battlefield” Malešević odgovara na pitanje kako funkcionira društvena i borbeno kohezija na ratištu. Autor kritizira objašnjenja koje nudi „standardni model vojne grupne kohezije” Guya Siebolda koji koheziju vidi u međusobnim afinitetima suboraca, te teoriju Anthonyja Kinga koji ključ kohezije vidi u zajedničkom (uspješnom) djelovanju, navodeći kako se obje naslanjaju na vojnu uspješnost kao indikator snage društvene, to jest vojne kohezije. Također, ne uzimaju u obzir makrorazinu (struktura i povijest) te se uglavnom baziraju na iskustvima vojnih formacija zapadnih država. Društvena kohezija i

društvena borbenost nisu fenomeni odvojeni od šire organizacijske moći. Na primjerima Hrvatske vojske (HV) i VRS-a u ratovima 1990-ih Malešević pokazuje da su *društvena borbenost* i borbeno kohezija dugotrajni procesi oblikovani odozgo. Borbeno kohezija je uvelike ovisila o odlukama i organizacijskoj sposobnosti viših vojnih struktura da, durkheimovski rečeno, pretvore, integriraju i prošire „mehaničku solidarnost” male grupe u „organsku solidarnost” koja će opstati bez obzira na gubitke, zamjene osoblja i sl. Intervju s veteranima iz obje vojske pokazuje da je od 1991. do 1995. Hrvatska vojska to uspjela napraviti, dok Vojska Republike Srpske nije prvenstveno zbog negativnog odnosa oficira i boraca na bojištu.

Malešević ispituje ulogu i dinamiku emocija na ratištu u poglavljima „Emotions and Close-Range Fighting” i „Killing in War: The Emotional Dynamics of Social Pugnancy”. Iako u ratu dominiraju osjećaji straha (od smrti) i dosade, na bojnopolju pojavljuju se i brojne negativne emocije i afekti poput panike, krivnje, terora, anksioznosti, bijesa, ljutnje i sl., ali i pozitivne kao ponos, povjerenje, radost i dr., čije se pojavljivanje u različitim kontekstima ne može objasniti bez kulturnih razlika. Nasuprot uvriježenim interpretacijama kako su ljudske reakcije na bojnopolju na psihološkoj razini univerzalne u smislu da slični događaji kod svih izazivaju slične reakcije, autor tvrdi da je pojavljivanje specifičnih emocija u nasilnom scenariju prije svega kulturno i povijesno uvjetovano. Ista ili slična emocionalna stanja se vrlo različito interpretiraju, slična iskustva formiraju drugačije emocije ovisno o kulturnom kontekstu, ali uvjetuju i drugačije ekspresije istih emocija. Primjerice, ovisno o kulturnim normama borci za različite stvari osjećaju sram ili krivnju, ista emocionalna stanja će zvati depresijom ili patnjom, te ih različito vrednovati – pozitivno ili negativno, kao što primjerice Bainin plemena u Papui Novoj

Gvineji interpretiraju samostalnost ili individualnost kao usamljenost. Ono što je gotovo univerzalno u svim kontekstima jest da nasilje prema neprijatelju (pa i pucanje) ne dolazi prirodno čovjeku pa vojne organizacije troše mnogo vremena te ogromne resurse i sredstva da razne emocije u borbi instrumentaliziraju kako bi svoje vojnike pretvorile u bolje borce putem vojnog „drila“, ritualiziranih vježbi borbe (npr. dvoboja), prisile, instrumentalizacijom srama, bijesa i sl. Kako su emocije povezane s ubijanjem, svjedočenjem smrti, mučenjem i žrtvovanjem Malešević ispituje također na veteranima ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Autor objašnjava kako se emocije aktivno stvaraju, umjesto da ih događaji jednostavno „aktiviraju“. Društvena akcija je ta koja oblikuje emocionalne stvarnosti i načine na koje ljudi reagiraju na ubijanje i smrt. Svjedočenja veterana potvrđuju uvide iz literature: većina ih nikad nije pucala u neprijatelja ili nekoga ubila, empatija za drugu stranu je itekako bila prisutna, te je među većinom postojao jak osjećaj solidarnosti sa suborcima, koji je mogao nadvladati strah od smrti. Strah je bio sveprisutan, ali, zanimljivo, ponajprije strah od gubitka obraza pred suborcima te strah od zarobljavanja (strah od boli i poniženja). Nasuprot percepcijama iz popularne kulture, ali i ponekih znanstvenika, gdje je ubijanje prirodan čin i nešto vrlo lako, ili pak prema drugima uvijek vrlo traumatično iskustvo, ispitanici u svojim iskazima pokazuju vrlo različitu emocionalnu dinamiku. Nekima je ubijanje bilo vrlo traumatično iskustvo, odmah ili nakon nekog vremena, dok su drugi ubijanje, smrt suboraca i druge užase doživljavali kao dio vojne rutine. Čak se i kod istih veterana na slična iskustva javljaju vrlo različite emocije. Značenje događaja i emocionalna dinamika koju su im pridavali, veterani su često iscrpljivali i iz primjera popularne kulture. Grupna emocionalna dinamika upravljala je većinom akcija na ratištu. Temeljem svjedočenja, in-

stance mučenja Malešević objašnjava također specifičnim emocionalnim dinamikama, gdje je u mikrokontekstu počiniteljima bilo važno ostvariti dominaciju ili promijeniti, to jest ojačati emocionalnu dinamiku unutar grupe, ali i kroz ulogu opijata. Iako distribuciju opijata (prvenstveno alkohola, ali i droge) uglavnom nisu organizirale vojne strukture, veterani potvrđuju da su 1990-ih na ratištima opijati igrali važnu ulogu u oblikovanju emocionalne dinamike i postupaka pojedinaca. Nasuprot perspektivi kako narkotici „otupljuju“ društvene norme da bi nasilna priroda „izašla“ na površinu, te s druge strane da su narkotici sredstvo za prevladavanje emocionalne zadržke naspram ubijanja, Malešević glavni utjecaj narkotika vidi kroz utjecaj na emocionalnu dinamiku grupe. Vojnici su narkotike koristili za povećanje društvene borbenosti i kohezije, ali i da zaborave da su daleko od voljenih, da ne razmišljaju o prošlosti i budućnosti itd.

U posljednjem poglavlju, „The Future of Close-Range Violence“, Malešević raspravlja o budućnosti nasilja. U 20. stoljeću, a još više u ovom, u književnosti, filmu, TV serijama i videoigrama dominira slika budućnosti kao postapokaliptičnog svijeta u kojem se uslijed raspada (državnih) institucija zakona i reda, na temeljima hobsovskih ili makijavelističkih shvaćanja, ljudi u nedostatku međusobnog povjerenja okreću nasilju i okrutnostima, gdje „putem nasilja jači dominiraju nad slabijima“ (str. 310). Malešević dekonstruira takve poglede utemeljene na hobsovskoj ontologiji, koju u znanosti predstavljaju realisti u proučavanju međunarodnih odnosa, evolucijski psiholozi i biolozi te vojni povjesničari. Na tragu suvremene antropologije zaključuje da je nedruštveno „prirodno stanje“ (Hobbes, Locke, Rousseau i dr.) nepostojeći ahistorijski konstrukt, te da je „rat svih protiv svijeta“ sociološka nemogućnost jer ljudi osim što teško sami ulaze u nasilje, gotovo ga uvijek vrše u grupama. Također, autor tvrdi da je suvremena

arheologija mnogo bliže zaključku kako naši preci prije neolitika nisu bili jako nasilni, te da takav esencijalistički pogled, gdje je nasilje smješteno u samu individuu, ne daje prostor ulozi „kulture, strukture i političke dimenzije društvenog djelovanja“ (str. 314). Također, scenarij raspada državnih struktura u vrlo kratkom vremenu sociološki je nerealan – povijesno, raspad civilizacija i država je vrlo spor, ali i povratan proces. Prema Maleševiću, postapokaliptično nasilje bilo bi prije svega produkt nasljeđa prethodnih institucija prisile te kulturnih i ideoloških kodova, a ne biologije. Stoga i na temelju uvida iz književne kritike zaključuje da su narativi o postapokaliptičnom nasilju od strane malobrojnih sposobnih („odabranih“), koje se onda interpretira kao „veliko čišćenje pred novi početak, u novi čišći i moralno superiorniji svijet“ (str. 318), prije svega ideološki konstrukti povezani s namjerom da se opravdaju *status quo* ili krajnje desne ideologije.

Na kraju knjige, prije dodatka o metodologiji, u „Conclusion: The Sociality of Fighting“, Malešević sumira svoje glavne teze: nasilje nema biološku, psihološku ili ekonomsku esenciju. Radi se o društvenom fenomenu kojeg karakterizira ogromna varijacija uvjetovana kulturom, poviješću, organizacijskim kontekstima i odnosima na mikrorazini grupa. Nastavljajući rad sociologa koji su već uzdrmali esencijalističke paradigme kroz mikrosociološku perspektivu, Malešević nadopunjuje njihovu analizu kroz koncept društvene borbenosti koji bolje može objasniti vremenske i prostorne razlike te strukturne utjecaje na nasilje u mikroperspektivi. Društvena borbenost je fenomen u stalnoj kretnji, produkt povijesnih promjena i konteksta, te prije svega različitih organizacijskih kapaciteta, snage ideologizacije i njena smještanja u mikrosolidarnosti grupe.

Kako navodi sam autor, istraživanje je metodološki bilo izazovno jer se temeljilo na pedesetak ispitanika vojnih veterana koji su bili involvirani u dva vrlo nasilna konflikta. Doći do takve populacije nije bio nimalo lak zadatak, no za potvrdu uvida sigurno će biti potrebna i daljnja slična istraživanja, posebno u drugim, neeuropskim kontekstima. Druge dopune ili kritike Maleševićevoj knjizi teško je pronaći. No možemo pretpostaviti da će se kao odgovor ubrzo pronaći autori s drugačijim naglascima u sociološkoj analizi nasilja na blizinu. Primjerice, kako sam sadržaj ideologija, nasuprot procesu ideologizacije, može objasniti dobar ili veći dio pojave i karaktera nasilja, kako u povijesnoj perspektivi razvoj tehnologije gotovo potpuno izmiče „blizinu“ iz nasilnog konflikta, te kako sustavno, strukturno uvjetovano fizičko nasilje izvan bojišnice, primjerice rodno nasilje, također moramo uzeti u obzir pri sociološkoj analizi nasilja na blizinu.

Malešević potvrđuje da najkorisnije uvide u nasilje kao fenomen neodvojiv od njegova društvenog karaktera definitivno može pružiti upravo sociologija. Pitanje porijekla i karaktera nasilja jedno je od najraspravljanijih ne samo u akademskoj zajednici, već i u popularnoj znanosti te široj javnosti. Malešević nudi vjerojatno najsustavniji, znanstveno utemeljeni i rigorozno argumentiran alternativan odgovor na gotovo sveprisutne esencijalističke, prije svega biološke i psihološke interpretacije čovjeka kao prirodno „nasilne životinje“. Knjiga *Why Humans Fight* zadugo će, zajedno s konceptom društvene borbenosti, biti referentan temelj za buduća istraživanja.

Ivan Roško